

Michał Rut

Wyższa Szkoła Inżynieryjno-Ekonomiczna z siedzibą w Rzeszowie

TURYSTYKA KULTUROWA. PERSPEKTYWY ROZWOJU DLA POGÓRZA DYNOWSKIEGO

Abstrakt

Turystyka kulturowa jest uznawana za jeden z najważniejszych segmentów turystyki na świecie, zwłaszcza w Europie, będącej kolebką kulturową. Szacuje się, że 70% przychodów przemysłu turystycznego pochodzi z turystyki kulturowej. Ta forma turystyki opiera się na kontaktach z lokalnymi społecznościami i poznaniu szeroko rozumianej kultury. Turyści chcą być świadkami niezwykłego wydarzenia: wysłuchać koncertu, zobaczyć spektakl, uczestniczyć w uroczystościach religijnych, festiwalach folklorystycznych, świętach regionalnych, w poznawaniu obiektów dziedzictwa kulturowego czy spróbować kuchni regionalnej. W ten sposób powstaje przestrzeń ekonomiczna, która może być źródłem dochodów dla mieszkańców. Analizując poszczególne formy turystyki kulturowej, w artykule wskazuje się na możliwości jej rozwoju na terenie Pogórza Dynowskiego.

1. Wstęp

Na progu XXI w. turystyka staje się coraz bardziej istotną dziedziną gospodarki. Określana często mianem przemysłu turystycznego, jest ważnym źródłem dochodu ludności, wpływa na standard i jakość życia, rozwój regionów i zmianę ich wizerunku, ale także uaktywnia szereg przemian o charakterze społecznym, kulturowym czy gospodarczym. W obecnych czasach w wyniku zmieniających się potrzeb ludności, pojawiają się coraz to nowe motywy podróży turystycznych, w związku z którymi powstają nowatorskie formy turystyki. Obok standardowych motywów turystycznych takich, jak: wypoczynkowe, poznawcze, sentymentalne czy zdrowotne, pojawiają się także motywy bardziej niekonwencjonalne, jak: chęć rozładowania emocji, rozwoju duchowego czy realizacji własnego hobby. W ten sposób powstają nowe formy turystyki: turystyka przygodowa, religijna, hobbystyczna, sportowa, kulinarna itp. Jednak wśród tak szerokiego wachlarza motywów podróży turystycznych, to właśnie chęć obcowania z szeroko rozumianą kulturą (zarówno tą wysoką, jak i popularną) nabiera coraz większego znaczenia, przyczyniając się tym samym do rozwoju tzw. turystyki kulturowej i powstawania szeregu jej odmian¹.

¹ J. Mokras-Grabowska, *Możliwości rozwoju turystyki kulturowej obszarów wiejskich w Polsce* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 1, Rok 2009, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009, s. 13; w literaturze

Teoretycy turystyki są zasadniczo zgodni co do bardzo dawnej metryki podróży o charakterze kulturowym. Bez wątplenia zaliczają się do nich podejmowane już w głębokiej starożytności pielgrzymki oraz indywidualne wyprawy Greków i Rzymian o charakterze poznawczym czy edukacyjnym. Tym samym turystyka kulturowa może być traktowana jako jeden z najstarszych rodzajów turystyki. Jednak z rosnącym zainteresowaniem podróżami kulturowymi oraz na skutek postępującej specjalizacji oferty turystycznej, nastąpiło powszechne wyodrębnienie turystyki kulturowej, jako osobnej grupy ofert i w konsekwencji jako przedmiotu badań oraz dydaktyki. Celowym jest więc dla dalszych rozważań ściślejsze zdefiniowanie tego zjawiska².

Próbując dokładniej określić, czym jest zjawisko turystyki kulturowej, trzeba na początku zwrócić uwagę na istnienie problemu ewolucji samej definicji kultury, dokonującej się na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci. Kolejne zmiany postulowane w zakresie i treści pojęcia kultury utrudniają w konsekwencji wyraźniejsze określenie i opisanie fenomenu turystyki kulturowej. Pod koniec lat siedemdziesiątych XX w. za kulturę uważano powszechnie niemal wyłącznie elementy tzw. kultury wysokiej (czyli np. wybitne, uznane dzieła literatury, architektury, muzyki i sztuki), to od lat osiemdziesiątych coraz wyraźniej pod wpływem nowego, szerokiego rozumienia kultury zalicza się do niej także elementy materialne i niematerialne tak zwanej kultury niskiej, popularnej albo codziennej. Spowodowało to dowartościowanie ludowej kultury materialnej oraz treści etnicznych, a także zabytków działalności przemysłowej, obiektów militarnych i miejsc bitew. Przy przyjęciu tak szerokiej definicji kultury niemal każda społeczna aktywność ludzka może być zaliczona do działania o charakterze kulturowym, a jej trwały skutek do dziedzictwa kulturowego. Tym samym niemal każda działalność turystyczna zawierająca element poznawczy lub rozrywkowy mogłaby być określona mianem turystyki kulturowej.

Istotne jest również pytanie, jakie znaczenie w ramach imprezy turystycznej muszą otrzymać cele kulturowe lub z jak dużą intensywnością powinny pojawiać się treści związane z kulturą podczas jej trwania, by można było taką podróż zakwalifikować jako imprezę w ramach turystyki kulturowej.

Prezentowane przez znawców przedmiotu różne stanowiska i wynikające z nich definicje turystyki kulturowej są efektem prób poradzenia sobie z konsekwencjami tych problemów. Definicja tzw. „wąska” przyjęta przez WTO (Światową Organizację

polskiej zjawisko turystyki kulturowej podjęto m.in. w następujących publikacjach: S. A. Bąk, *Działania Unii Europejskiej na rzecz kultury i turystyki kulturowej*, Wyd. Difin, Warszawa 2007; pod red. M. Kazimierczak, *W kręgu humanistycznej refleksji nad turystyką kulturową*, Wyd. AWF w Poznaniu, Poznań 2008, pod red. A. Kowalczyk, *Turystyka Kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008; pod red. A. Stasiak, *Kultura i turystyka: razem czy oddzielnie?*, Wyd. WSTH Łódź, 2007, J. Małek, *Turystyka kulturowa jako czynnik rozwoju lokalnego* [w:] *Prace i Studia Geograficzne*, T. 32 (2003), s. 13–34.

² Dalsze określenie definicji turystyki kulturowej oparte na A. Mikos von Rohrscheidt, *Turystyka Kulturowa – wokół definicji* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 1, Rok 2008, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009, s. 3 i następane.

Turystyki, oficjalną agendę Narodów Zjednoczonych) stanowi, iż: „*Turystyka kulturowa obejmuje podróże podejmowane z zasadniczo kulturalnej motywacji, takie jak wyprawy studyjne, związane z wystawianiem sztuki, wycieczki kulturalne, podróże dla wzięcia udziału w festiwalach i innych wydarzeniach kulturalnych, zwiedzanie miejsc i monumentów, wyprawy dla zapoznawania się z przyrodą, folklorem i sztuką oraz pielgrzymki*”. Późniejsza o kilka lat definicja ATLAS (Europejskie Stowarzyszenie do Spraw Edukacji w Turystyce i Wypoczynku) znacznie rozszerza zakres turystyki kulturowej. Definicja pojęciowa: „*Turystyka kulturowa to wszelkie podróże ludzi ukierunkowane na atrakcje kulturalne, znajdujące się poza ich miejscem zamieszkania, (podejmowane) z zamiarem zebrania nowych informacji i doświadczeń dla zaspokojenia swoich potrzeb kulturalnych*. Definicja techniczna: *Turystyka kulturowa to wszelkie przemieszczenia się osób do specyficznych atrakcji kulturowych, takich jak obiekty dziedzictwa kulturowego, przejawy działalności artystycznej i kulturalnej, sztuki i dramatu, znajdujących się poza ich zwykłym miejscem zamieszkania*”. Tak więc definicja ATLAS mieści w ramach turystyki kulturowej każdą podróż, która podjęta zostaje dla osobistej konfrontacji z jakimkolwiek walorem kulturowym. Decydującymi kryteriami kulturowego charakteru podróży są tutaj szeroko rozumiany cel kulturowy lub zamiar osobistego doświadczenia kultury dzięki podjętej wyprawie.

Turystyka kulturowa jest rodzajem turystyki, który nieustannie się rozwija, zmienia oraz kreuje coraz to nowsze i bardziej specjalistyczne formy, a także wchodzi w rozliczne interakcje z innymi rodzajami i formami turystyki oraz dziedzinami nauki. Trudno w związku z tym dokonać jednoznacznego jej podziału i zadowolić wszystkich badaczy zjawiska oraz praktyków turystyki³. Poniżej zaprezentowano wybrane segmenty turystyki kulturowej, które mają szanse rozwoju na terenie Pogórza Dynowskiego.

2. Turystyka imprez i wydarzeń kulturalnych

Nazywana też z angielskiego **turystyką eventową**, polega na udziale turystów w różnorodnych przedsięwzięciach teatralnych, filmowych, kinowych, festiwalowych, karnawałowych, literackich, muzycznych, tanecznych, fotograficznych, koncertach, widowiskach, paradach, fiestach, festynach, wystawach sztuki, uroczystościach rozpoczynania i kończenia imprez sportowych itp. W związku z istnieniem tak wielu różnych rodzajów imprez i przedsięwzięć kulturalnych, na które jeżdżą turyści, również w ramach tej formy można wydzielić specjalizacje: turystyka imprez literackich, turystyka imprez targowych, turystyka koncertowa, turystyka turniejowa, turystyka tańca, turystyka widowisk, turystyka obchodów dni miast, turystyka teatralna, turystyka kinowa, turystyka festiwalowa, turystyka fotograficzna, turystyka karnawałowa, turystyka fiest, festynów, jarmarków, turystyka uroczystości państwowych. Szczególną formą turystyki kulturowej związaną z imprezami

³ Por. *Współczesne formy turystyki kulturowej*, pod red. K. Buczkowskiej i A. Mikos von Rohrscheidt, AWF w Poznaniu, Seria „Monografie” nr 391, Poznań 2009; *Komercjalizm turystyki kulturowej*, pod red. K. M. Leniartek, Wyższa Szkoła Zawodowa „Edukacja”, Wrocław 2008.

i wydarzeniami kulturalnymi są podróże artystyczne, rozumiane jako wyjazdy bądź objazdy (tournée) artystów lub zespołów z zorganizowanymi występami do różnych miejscowości w kraju i za granicą⁴.

Na Pogórzu Dynowskim organizatorzy imprez kulturalnych nawiązują do bogatych tradycji kultury ludowej i na tej podstawie konstruują ofertę kulturalną. Najstarszą imprezą są Dni Pogórza Dynowskiego, które odbywają się od ponad 35 lat, a w ramach tych Dni odbywa się Wojewódzki Przegląd Kapel i Zespołów Śpiewaczych, który ma szansę przerodzić się w Międzynarodowy Festiwal Kultury Karpackiej, co wydatnie zwiększyłoby jego oddziaływanie. W mieście tym odbywa się również Regionalny Konkurs Kolęd i Pastorałek oraz Regionalny Konkurs Poezji Patriotycznej. W Dynowie funkcjonują: chór mieszany „Akord”, orkiestra dęta OSP, kabaret „NASZ”, kapela „Dynowianie”, amatorski zespół teatralny, liczne zespoły artystyczne w szkołach podstawowych i średnich. W Babicach interesująco rozwijają się Spotkania Rodzin Muzykujących – „Folkowa Nuta”. W gminie Dydnia odbywa się Międzynarodowy Festiwal Folklorystyczny „Dzieci Gór i Dolin”. Nie umniejszając znaczenia tych imprez należy zauważyć, iż koncentrują się one na wąskim gronie miejscowych odbiorców. Szerokie audytorium ma szansę pozyskać Stowarzyszenie De-Novo, które istnieje od 2003 r. i jest wynikiem pasji młodych ludzi – twórców teatru, którym niezmiennie i wytrwale towarzyszą przyjaciele: scenografowie, muzycy, aktorzy, rzemieślnicy oraz osoby niezwiązane zawodowo ze sztuką. Organizowany przez nich festiwal POGÓRZE EKSPRESS zawiera różnorodną ofertę działań artystycznych, przez co cieszy się dużym zainteresowaniem publiczności⁵.

3. Turystyka muzealna

Określenie turystyka muzealna lub muzealnica odnosi się do turystyki, w której muzeum jest głównym obszarem recepcyjnym turysty i celem jego przyjazdu do danej miejscowości. We współczesnych koncepcjach muzealnych zauważa się daleko idące zmiany w zakresie sposobu prezentacji eksponatów. Zwiedzający nie muszą już z namaszczeniem podziwiać eksponatów, mogą czynnie uczestniczyć w wydarzeniu, jakim jest ekspozycja. Zwiedzający nie są oddzieleni od eksponatów, zastosowanie multimedków daje możliwość bliskiego kontaktu z prezentowaną

⁴ Jak pokazują wyniki badań prowadzonych w latach 90. XX w. w aglomeracji nowojorskiej, w trakcie których stwierdzono, iż aż 46% widzów oglądających spektakle teatralne wystawiane w rejonie Broadwayu stanowią osoby spoza zespołu miejskiego Nowego Jorku oraz w Londynie, gdzie turyści stanowili 61% widzów w teatrach West Endu. W przypadku tego ostatniego miasta należy wiedzieć, że z dzielnicą teatrów West End związanych jest aż 41 000 miejsc pracy, przy czym 14 000 z nich jest bezpośrednio związanych z teatrami, a 27 000 pośrednio. Jednym z ważniejszych ośrodków w Europie „turystyki teatralnej” jest Edynburg, gdzie corocznie od 1947 r. odbywa się festiwal teatralny. O jego znaczeniu może świadczyć nie tylko liczba występujących artystów (w 2002 r. ponad 2400) i osób oglądających spektakle (400 000 w 2002 r.), ale również związane z tym dochody miasta (w 2002 r. tylko sprzedaż biletów przyniosła 2 349 549 GBP), liczba zajętych na czas festiwalu pokoi hotelowych (w 2002 r. aż 12 000) itp. <http://www.lothianexchange.net>, 20.08.2004), za *Turystyka Kulturowa. Spojrzenie geograficzne...*, op. cit., s. 39.

⁵ www.de-novo.ugu.pl lub www.de-novo.dynow.pl.

tematyką, dokładnego wglądu w dany przedmiot, tak więc zwiedzanie muzeum przeradza się w interaktywną zabawę. Silną konkurencją dla muzeów w ostatnich latach tworzą nowoczesne placówki pokrewnego typu: centra naukowe, parki tematyczne i tzw. muzea dziecięce. Z reguły nie dysponują one wartościowymi eksponatami, jednak zyskują uznanie wysokim stopniem interaktywności i multimedialnym przekazem. Stwarza to okazję do tworzenia instytucji o charakterze edukacyjnym, które nie dysponując zbiorami muzealnymi, potrafią pozyskać szerokie grono odbiorców.

Na terenie Pogórza Dynowskiego instytucją, która pełni funkcje wystawiennicze jest „Kresowy Dom Sztuki”, prowadzony przez Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Dubieckiej. Można tam zobaczyć interesujące wystawy malarstwa, fotografii oraz uczestniczyć w spotkaniach, koncertach, przedstawieniach. Często organizatorem wystaw czasowych jest powstała w 2002 r., w budynku szkoły w Krzywem – Izba Regionalna. Atrakcją Dubiecka jest Muzeum Skamieniałości i Mineratów Roberta Szybiaka. W tej kolekcji liczącej ponad 2000 eksponatów znajdują się efektowne przedmioty, m.in. ciosy i zęby mamuta, kamienne odciski zwierząt, kolorowe minerały. Imponująco przedstawiają się prywatne galerie artystów, na czele z galerią „Pniak” prezentującą rzeźby Bogusława Kędzierskiego z Dynowa. Natomiast w galerii „Na Zabramie” prezentowane są prace małżeństwa Jolanty Pyś-Miklasz (malarstwo, biżuteria) i Janusza Miklasza (rzeźba) oraz witraże Jacka Pysia. W Jabłonce, w galerii „Kopaniska” swe obrazy oraz ikony prezentuje Dorota Wasylewicz-Krynicka. Tego typu działalność uzupełniają przedsięwzięcia licznych domów kultury.

4. Turystyka pielgrzymkowa oraz religijna

Pojęcia turystyka pielgrzymkowa, zwana też pątniczą lub pielgrzymowaniem oraz turystyka religijna są w powszechnym użyciu często stosowane wymiennie. W rzeczywistości jednak mają odmienne znaczenie i w odniesieniu do turystyki kulturowej nie mogą być traktowane synonimicznie. Turystyka pielgrzymkowa, która wiąże się z wędrówkami odbywanymi z pobudek czysto religijnych do sanktuariów lub innych miejsc kultu religijnego – miejsc uznanych za święte. Celem takiej wędrówki jest duchowe zjednoczenie się z osobą będącą przedmiotem kultu, wyproszenie łask, oddanie czci i dziękczynienia. Turystyka religijna takiego zaangażowania nie wymaga, skupia się na zwiedzaniu sanktuariów, spotkaniach z duchownymi, zlotach młodzieżowych oraz uczestnictwie w innych wydarzeniach religijnych⁶.

5. Turystyka etniczna

Etnoturystyka to wyjazdy w celu spotkań (jak najbardziej bezpośrednich) z przedstawicielami grup etnicznych (dawniej określanymi jako wspólnoty plemienne) i narodowych, które na wybranych obszarach występują w postaci etnicznych i narodowych mniejszości. Ponadto także

⁶ K. Buczkowska, *Turystyka Kulturowa. Przewodnik Metodyczny*, Wyd. AWF, Poznań 2008, s. 52.

ze społecznościami diasporowymi, autochtonicznymi i pozbawionymi własnego państwa oraz z ludnością lokalną i miejscową (tubylczą) w miejscu wypoczynku⁷.

Czasami nadrzędnym celem wyjazdu turysty do wybranego regionu czy kraju jest nauka języka mieszkającej tam grupy czy narodu. Możemy w takiej sytuacji mówić o specjalistycznej formie turystyki etnicznej, czyli o **turystyce językowej**. Ucząc się języka, turysta poznaje też ludzi, którzy się nim posługują, obcuje z ich kulturą, poszerza wiedzę na temat ich życia. Mając możliwość mieszkania w czasie nauki z rodziną, turysta poznaje lokalną tradycję, specyfikę życia codziennego, osobliwości kuchni i wiele innych.

Z turystyką etniczną ściśle związana jest też **turystyka sentymalna**, zwana też turystyką „powrotów do źródeł lub korzeni” (w niej zawiera się zresztą turystyka diaspor, między innymi polonijna oraz żydowska), która polega na przyjazdach do wybranego kraju czy regionu osób mieszkających na emigracji (dobrowolnej bądź przymusowej), grup narodowościowych żyjących w diasporze, a także osób, które w wyniku zmian granic zostały przesiedlone na inne tereny. Pogórze Dynowskie posiadające dla kraju walory kulturowe jest odpowiednim miejscem dla organizowanych przez uczelnie wyższe, letnich szkół języka polskiego oraz dla turystów zagranicznych chcących poznać polską tradycję.

6. Turystyka regionalna i lokalna do wsi oraz małych miast

Celem turystyki regionalnej i lokalnej – także powiązanych z turystyką etniczną – jest poznanie dziedzictwa kulturowego i kultury współczesnej wybranego regionu, wsi lub małego miasta, a więc określonej grupy etnicznej bądź narodowej, a czasem kilku grup wspólnie. Dziedzictwo będące przedmiotem zainteresowania turystów obejmuje: styl budownictwa mieszkalnego, zabytki architektury (sakralnej, przemysłowej, gospodarczej), miejsca pamięci, elementy ludowej twórczości (sztuka, rzemiosło, muzyka, taniec), kuchnię regionalną, tradycję i obrzędy, gwara, biografie działaczy lokalnych, historie „owiane nutą tajemnicy”, imprezy miejscowe o różnej tematyce. Z dziedzictwem tym turyści spotykają się w następujących miejscach i okolicznościach: w muzeach regionalnych, skansenach, izbach pamięci i miejscowych bibliotekach, rozmawiając z miejscową ludnością, uczestnicząc w imprezach kulturalnych, nabożeństwach itp.⁸.

Istotnym i bardzo pożądanym elementem kulturowych wypraw regionalnych jest dialog kulturowy pomiędzy uczestnikami tych podróży z mieszkańcami regionu. Tylko w sytuacji spotkania z autentycznymi reprezentantami regionalnej kultury (mieszkańcy mówiący autentyczną gwara, zajmujący się tzw. ginącymi zawodami, kulturą ludową, z działaczami społecznymi, przedstawicielami władz, osobami duchownymi) może dojść do prawdziwie przeżytej konfrontacji z autentyczną kulturą regionu. Uprawianiu tej formy turystyki kulturowej sprzyjają wyjazdy w ramach agroturystyki czy turystyki wiejskiej. Ten typ turystyki daje szerokie możliwości prezentacji środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórza Dynowskiego, co może

⁷ K. Buczkowska, *op. cit.*, s. 52.

⁸ A. Mikos von Rohrscheidt, *Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, Wyd. GWSHM Milenium, Gniezno 2008, s. 92.

aktywizować lokalną przedsiębiorczość i przyczyniać się do regionalnej świadomości wśród mieszkańców.

7. Turystyka wiejska

Osobną dziedziną turystyki, która wyrasta z turystyki regionalnej jest **turystyka wiejska**. W literaturze przedmiotu, turystyka kulturowa obszarów wiejskich często określana jest także mianem turystyki folklorystycznej bądź etnograficznej. Bardzo wyrazistym i przejrzystym określeniem jest w tym przypadku turystyka folklorystyczna, ściśle odnosząca się do kultury mieszkańców wsi i oznaczająca jej poznawanie⁹. Turystyka kulturowa obszarów wiejskich posiada w Polsce duże możliwości rozwoju, głównie ze względu na dobrze zachowaną jeszcze kulturę ludową. Tradycyjne rolnictwo i związany z nim krajobraz kulturowy kraju, w obliczu powszechnej globalizacji i unifikacji, stają się coraz bardziej docenianym i pożądanym walorem turystycznym. Region Pogórza Dynowskiego bogaty w tradycję ludową szczególnie predysponowany jest do rozwoju tego typu turystyki przy umiejętnej komercjalizacji zasobów kulturowych.

Dla większych aglomeracji miejskich charakterystyczna jest miejska turystyka kulturowa, która to według definicji Europejskiego Stowarzyszenia Edukacji w zakresie Turystyki i Czasu Wolnego ATLAS definiowana jest jako *przemieszczanie się osób do miejsc atrakcji kulturalnych/kulturowych w miastach znajdujących się poza miejscem ich stałego zamieszkania, zlokalizowanych w innych państwach i mających specyficzne atrakcje kulturowe takie, jak: zabytki i obszary dziedzictwa, różne formy manifestacji artystycznej i kulturalnej oraz rozwiniętą sztukę i teatr. Celem takich wyjazdów jest pozyskanie nowych informacji i doświadczeń oraz zaspokojenie kulturowych potrzeb*¹⁰. Definicja powyższa oddaje całkowicie istotę miejskiej turystyki kulturowej. W dużych miastach rozwija się także **turystyka clubbingowa**, która polega na odwiedzaniu licznych klubów i pubów danej miejscowości, zazwyczaj podczas krótkiego, weekendowego wyjazdu. Turystyka ta ma przede wszystkim charakter międzynarodowy, rozwija się dzięki istnieniu tzw. tanich linii lotniczych i z racji charakteru odwiedzanych miejsc jest turystyką rozrywkową. Jednakże jeżeli przy doborze lokalu turyści kierują się także kwestią ich wystroju, historii, atmosfery, menu czy lokalizacji (a nie tylko cen i rodzajów dostępnych alkoholi), to można w ich przypadku mówić o turystyce kulturowej, związanej z kulturą współczesną¹¹. Dla naszych rozważań turystyka miejska nie ma dużego znaczenia zważywszy na to, iż pobliski Rzeszów nie jest miastem licznie odwiedzanym przez zagranicznych turystów, a Pogórze Dynowskie nie stanowi części oferty turystycznej stolicy Podkarpacia¹².

⁹ J. Mokras-Grabowska, *op. cit.*, s. 14.

¹⁰ K. Buczkowska, *op. cit.*, s. 51.

¹¹ *Ibidem*, s. 52.

¹² Por. *Funkcja turystyczna miast. XXI Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, pod red. I. Jażdżewskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2008; *Turystyka miejska*, pod red. A. Matczaka, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz 2008.

8. Turystyka kulinarna i winiarska

Mocno związana z charakterystycznymi walorami regionu jest turystyka kulinarna i winiarska, która odwołuje się do jednego z najważniejszych elementów życia człowieka, jakim jest przygotowywanie oraz spożywanie posiłków i delektowanie się napojami, nawiązuje do dziedzictwa, historii tradycji oraz do współczesności. Ta forma turystyki polega na odwiedzaniu fabryk, przetwórn i wytwórni spożywczych oraz alkoholowych, browarów, winiarni i gorzelni, a ponadto także plantacji, pól i sadów oraz restauracji i miejscowych knajpek, prywatnych domów¹³.

Turystyka kulinarna stanowi obecnie 15% światowej turystyki. Obecnie w Polsce zarejestrowanych jest 557 produktów tradycyjnych, w tym najwięcej posiada województwo śląskie (82 produkty), pomorskie (77) i podkarpackie (70). Z kolei najmniej produktów posiada województwo lubuskie (7), zachodniopomorskie (8) i mazowieckie (10)¹⁴. Taki stan rzeczy doskonale odzwierciedla stopień zachowania tradycji ludowych w danym regionie. Tego typu atrakcje są dla Pogórza Dynowskiego szczególnie istotne zważywszy na fakt, iż łatwo je zamienić na popularny produkt turystyczny.

9. Turystyka biograficzna

Turystyka biograficzna to odwiedzanie miejsc związanych z życiem i działalnością ludzi – jednostek wybitnych, znaczących czy bliskich szerszemu gronu odbiorców, a także znanych tylko wybranym kręgom kulturowym, wśród których najczęściej są przedstawiciele takich grup społecznych, jak: artyści (malarze, architekci, rzeźbiarze, tancerze, muzycy itd.), naukowcy, podróżnicy, pisarze i poeci, żołnierze, politycy, wynalazcy, lokalni patrioci itd¹⁵. Zainteresowaniem turystów cieszą się zarówno miejsca odnoszące się do postaci żyjących, jak i nieżyjących czy też osób lubianych i potępianych. Przedmiotem uwagi stają się domy rodzinne, miejsca zatrzymań, letnie czy zimowe rezydencje, pracownie, miejsca pracy, ulubione lokale, miejsca narodzin, ślubów, śmierci i wiele innych.

Dla zwiedzających Pogórze Dynowskie cenne mogą być spotkania z licznymi twórcami sztuki ludowej i nie tylko. W Dynowie tworzy artysta – rzeźbiarz Bogusław Kędzierski, absolwent słynnej szkoły Kenara w Zakopanem. Jego prace możemy oglądać w „Galerii Pniak”.

We wsi Krzywe mieszka Henryk Cipora – rzeźbiarz i malarz, którego dzieła (głównie płaskorzeźby pasyjne) znajdują się w wielu kościołach archidiecezji przemyskiej. W Jabłonce mieszka znana artystka ludowa Janina Zubel, której pisanki zdobywały laury w wielu konkursach wielkanocnych. Z kolei Hermina Zubel z Niebocka jest laureatką konkursów poezji ludowej.

¹³ A. Matusiak, *Kulinarne wojaże jako element turystyki kulturowej. Dziedzictwo kulinarne Górnego Śląska* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 2, Rok 2009, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009, s. 4.

¹⁴ K. Buczkowska, *op. cit.*, s. 61.

¹⁵ I. Wyszowska, *Turystyka biograficzna – istota, znaczenie, perspektywy* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 1, Rok 2008, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009, s. 23.

10. Turystyka literacka

Turystyka literacka definiowana jest jako turystyka, której główną motywacją jest docieranie do określonych miejsc związanych w różnorodny sposób z literaturą i na którą może składać się zwiedzanie: byłych i obecnych domów pisarzy i poetów (żyjących i nieżyjących), prawdziwych i wymyślonych miejsc opisywanych w literaturze oraz miejsc nawiązujących do postaci i wydarzeń literackich. W przypadku podróży literackich dużą rolę odgrywa czas wolny, pozostawiany uczestnikom do osobistego spotkania ze środowiskiem życia autora, co ma służyć głębszemu zrozumieniu jego twórczości. Ten typ turystyki kierowany jest do osób, które mogą pozwolić sobie na długą wyprawę, nie oczekując jednocześnie podczas jej trwania licznych atrakcji innego rodzaju.

Niezwykle bogata jest literacka przeszłość regionu. W Dubiecku urodził się biskup warmiński, słynny poeta Ignacy Krasicki. Tutaj swą twórczość rozwijali Aleksander Krasicki – poeta, heraldyk Franciszek Karpiński, Elżbieta Drużbacka, Aleksandra z Krasickich Konarska, Wincenty Pol. Obok Dubiecka w Nienadowej, znajduje się stary dwór Dembińskich, gdzie u swych dziadków spędził swe szczęśliwe dzieciństwo słynny polski komediopisarz Aleksander Fredro. Przy wejściu do pałacu w Nozdrzcu widnieje tablica upamiętniająca znanego malarza, pamiętnikarza i podróżnika – Franciszka Ksawerego Preka.

Gmina Nozdrzec poszczycić się może twórczością literatów i poetów. Pochodzący z Izdebek Augustyn Baran wydał kilka zbiorów opowiadań. Jego twórczość określana jest mianem „dziwnej i mistycznej”. Twórcą typowo ludowym jest Józef Cupak z Wary. Publikuje w czasopismach regionalnych, z powodzeniem uczestniczy w konkursach poetyckich.

Dynowszczyzna ze względu na swoją burzliwą historię wielokrotnie pojawiała się na kartach literatury bądź stanowiła inspirację do powstawania wielu utworów. Dwory w Jabłonce i w Wydrnej w okresie międzywojennym odwiedzał Melchior Wańkowicz. Opisał je w książkach „Anoda-katoda” i „Ziele na kraterze”. Te elementy również mogą stanowić ważny cel turystycznych wypraw.

11. Turystyka historyczna

Turystyka historyczna służy szczegółowemu poznaniu historii danego miejsca czy grupy społecznej, z zagłębianiem się we wszystkie możliwe szczegóły, poszukiwaniem dodatkowych informacji i nierzadko rozwiązywaniem tajemnic czy niejasnych kwestii. Jest formą turystyki dla dociekliwych turystów, legitymujących się znaczną ogólną wiedzą historyczną, cechujących się cierpliwością, pragnących wzbogacać wiedzę na wybrany temat¹⁶. Dla zwiedzających w tym zakresie ważne jest samo bycie w miejscach naznaczonych historią. Takie walory posiadają dwory szlacheckie, które ongiś stanowiły ważne ośrodki nauki i kultury. Przykładem służy m.in.

¹⁶ Por. *Eksploracja przestrzeni historycznej*, pod red. M. K. Leniartek: „Edukacja” Wyższa Szkoła Zarządzania, Wrocław, 2008; *Historia w pigułce. Carta Blanca – „Polska. Podróże z historią”*, Wydawnictwo Carta Blanca 2008.

Wydrna, gdzie znajduje się murowany dwór Sękowskich z 1845 r., przebudowany w 1920 r., parterowy z mieszkalnym poddaszem. Dwór należał do wybitnego chemika prof. Kazimierza Klinga. Gościli tu m.in. prezydent Ignacy Mościcki i pisarz Melchior Wańkowicz.

Poznawaniu historii w tym wypadku nie towarzyszą elementy rozrywkowe, polegające na jej ożywianiu czy animowaniu. W tym zakresie znamieną jest turystyka ożywionej historii, która służy pogłębianiu kontaktu odbiorcy z historią poprzez bezpośrednie jego uczestnictwo w atrakcjach i imprezach usytuowanych tematycznie i czasowo w różnych obszarach kulturowych bądź okresach historycznych takich, jak: inscenizacje bitew czy turnieje rycerskie, wizyty i pobyty w „żyjących” domach, interaktywnych muzeach i skansenach, zakładach pracy, instytucjach, a nawet całych miejscowościach znanych z przeszłości oraz udział w akcjach typu: poszukiwanie złota czy skarbów itp. W naszym kraju popularną odmianą tej turystyki stały się rekonstrukcje bitew, co daje możliwości rozwoju tzw. **turystyki wojennej**, obejmującej militaria, miejsca bitew, twierdze, muzea wojskowe¹⁷. Bogata historia regionu, leżącego na pograniczu wpływów polskich i ruskich (ukraińskich) daje szerokie możliwości nawiązania do tej tematyki np. ruiny zamku w Dąbrówce Starzeńskiej, w Dynowie ziemne fortyfikacje miejskie i zamkowe z XIV i XV w. – Rynek, ul. Zamkowa, schron bojowy od ognia czołowego tzw. „Linia Mołotowa” – ul. Bartkówka, schron bojowy tradytorowy – „Linia Mołotowa” – ul. Bartkówka obok nr 145.

Uzupełnieniem tego rodzaju działań jest **thanatoturystyka**, której przedmiotem są cmentarze, miejsca martyrologii, cmentarze wojskowe, np. w Dubiecku cmentarz rzymskokatolicki z pocz. XIX w. wraz z kaplicą z 1829 r. – ul. Grunwaldzka, cmentarz żydowski z II poł. XIX w¹⁸.

Specyficznym miejscem, w którym ożywia się historię, są tzw. **parki tematyczne**. Dodatkowo parki opierają się także na wydarzeniach i tematach z zakresu nauki, filmu, literatury, komunikacji, kultury czy wielu innych, dlatego też w zakres turystyki związanej z kulturą współczesną, turystykę do parków tematycznych należy wpisać jako osobną formę turystyki. Jej celem jest – oprócz zapewnienia oczywistej rozrywki turystom – także edukowanie i zapoznawanie przybyłych z zagadnieniem będącym myślą przewodnią parku¹⁹.

¹⁷ K. Rojek, *Znaczenie pamiątek i rekonstrukcji historycznych epoki napoleońskiej w Polsce dla rozwoju turystyki kulturowej (historyczno-biograficznej)* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 5, Rok 2008, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009, s. 4; por. A. Mikos von Rohrscheidt, *Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 2, Rok 2009, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009.

¹⁸ Por. S. Tanaś, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do thanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytet Łódzki 2008; Tenże, *Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej – wokół problemu badawczego* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 2, Rok 2008, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009.

¹⁹ A. Mikos von Rohrscheidt, *Kulturowe szlaki turystyczne – próba klasyfikacji oraz postulaty w zakresie ich tworzenia i funkcjonowania* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 2, Rok 2008, www.turystykakulturowa.org, dostęp 19.10.2009.

12. Podróże edukacyjne – tematyczne, seminaryjne, studyjne

Podróże seminaryjne to zaplanowane wielodniowe wyprawy edukacyjne organizowane dla uczestników szerzej zakrojonego programu edukacyjnego na poziomie akademickim. Tak więc organizowane są przez uczelnie wyższe oraz instytuty naukowe. Często połączone są z badaniami naukowymi oraz gromadzeniem dokumentacji fotograficznej, fonograficznej itp. Jeśli takie działania zostaną wykorzystane przez samorząd np. w publikacjach, to daje to możliwość pogłębienia wiedzy na temat regionu. Oprócz uczelni organizatorami tego typu podróży są otwarte instytucje lub organizacje o charakterze edukacyjnym, wyspecjalizowane muzea, stowarzyszenia oraz biura i agencje turystyczne. Szczególnym rodzajem podróży tematycznych, zapewniającym sporą frekwencję, są wycieczki szkolne oraz tzw. zielone szkoły. Atrakcyjnie przygotowana oferta dostosowana do programów nauczania zapewnia licznych odbiorców, choć tego typu wycieczki są krótkotrwałe, nie przekraczają trzech dni²⁰. Kontynuując tę linię rozwojową, należy wskazać na coraz popularniejsze imprezy turystyczne adresowane do osób niepełnosprawnych, których ważnym elementem jest edukacja²¹.

Urozmaicony krajobraz i bogata przyroda chroniona jest w Parku Krajobrazowym Pogórza Przemyskiego, w Przemysko-Dynowskim Obszarze Chronionego Krajobrazu. Z myślą o turystach pieszych zorganizowano w Dąbrówce Starzeńskiej ścieżkę przyrodniczą „Kopaniny”, gdzie idąc, można poznawać ciekawe formy flory i fauny podkarpackiej. Wyjątkowe walory poznawcze posiada Obszar Specjalnej Ochrony Ptaków NATURA 2000 „Pogórze Przemyskie” w Krzywczycy²². Wszystkie te obiekty mogą się stać przedmiotem pogłębionych studiów nad chronionymi zasobami przyrody.

Od kilku lat sporym uznaniem cieszy się Szlak Architektury Drewnianej, do którego na terenie Pogórza należą szczególnie cenne cerkwie: Siedliska, Wara, Końskie, Krzemienna, Ulucz, Temeszów, Piątkowa. Zabytki te są doskonałym materiałem na podróż tematyczną²³.

²⁰ Por. M. Bochenek, *Turystyka w edukacji dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego, Wydział zamiejscowy w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2008.

²¹ Por. *Rola krajoznawstwa i turystyki w życiu osób niepełnosprawnych*, pod. red. A. Stasiak, J. Śledzińska, Warszawa 2008.

²² Por. *Atlas Obszaru Specjalnej Ochrony Ptaków Natura 2000 „Pogórze Przemyskie”*, Przemysł – Dynów 2007; R. Janicki, *Monografia przyrodniczo-historyczna Parku Krajobrazowego Pogórza Przemyskiego*, Przemysł bdw; A. Słota, M. Tarczyńska-Góra, P. Kunysz, *Najciekawsze miejsca w Parku Krajobrazowym Pogórza Przemyskiego*, Przemysł 2006; *Parki Krajobrazowe Pogórza Przemyskiego i Gór Słonnych* (praca zbiorowa) Przemysł 2003; *Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego*, opracowanie tekstu K. Duduś, Dynów 2008, *Dolina Błękitnego Sanu*, pod red. R. Kaniuczak, K. Duduś, Dynów 2009, tam obszerna bibliografia s. 22–23.

²³ Por. A. Mikos von Rohrscheidt, *Kulturowe szlaki turystyczne – próba klasyfikacji oraz postulaty w zakresie ich tworzenia i funkcjonowania* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 2, Rok 2008, www.turystykakulturowa.org, dostęp 19.10.2009; Tenże, *Polskie szlaki turystyczno-kulturowe: kryteria i zasady waloryzacji potencjału* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 4, Rok 2009, www.turystykakulturowa.org, dostęp 19.10.2009.

Mało docenionym zasobem kulturowym są liczne zespoły pałacowo-ogrodowe, które łączą w sobie znakomite przykłady architektury rezydencjonalnej, bogatą szatę roślinną oraz interesującą historię miejsca²⁴.

13. Turystyka przemysłowa

Turystyka przemysłowa w Polsce jest stosunkowo młodą dziedziną turystyki i rekreacji. Polska Organizacja Turystyczna w 2004 r. opracowała koncepcję dotyczącą promocji i rozwoju markowego produktu turystycznego w zabytkach techniki i przemysłu w Polsce. Turystyka przemysłowa, zwana również turystyką w obiektach poprzemysłowych, wykorzystuje zabytki dziedzictwa przemysłowego oraz zabytki techniki, w celu stworzenia produktu turystycznego. Polska Organizacja Turystyczna podaje, że w Polsce zewidencjonowano ok. 20 000 ruchomych i nieruchomych dóbr kultury, które mogą być turystycznie wykorzystane, w tym ok. 16 000 obiektów dziedzictwa przemysłowego²⁵. Tak więc potencjał rozwoju tej gałęzi jest ogromny. Na omawianym terenie uznanie turystów zdobył już dworzec kolejki wąskotorowej na linii Przeworsk – Dynów wraz z budynkiem administracyjnym, magazynem spedycji kolejowej, budynkiem wagi kolejowej, urządzeniami sygnalizacyjnymi i torowiskiem z końca XIX w. – ul. Kolejowa w Dynowie. Kolejka ta należy do nielicznych w kraju, czynnych kolejek wąskotorowych.

14. Turystyka śladami zjawisk paranormalnych

Zjawiska paranormalne są tak silnie obecne w turystyce, że należy zacząć traktować je jako odrębną kwestię badawczą. W związku z tym warto jest wyróżnić w turystyce kulturowej turystykę śladami zjawisk paranormalnych. Nie od dzisiaj bowiem turyści podróżują do wybranych miejsc na świecie, z nadzieją na spotkanie tamtejszych duchów, diabłów, białych dam, błędnych rycerzy, czarownic i czarnoksiężników, elfów, zjaw cementarnych, smoków, tajemniczych kręgów UFO itp. Liczą, że może uda im się odnaleźć ukryte skarby, kwiaty paproci czy rozwiązać mroczne tajemnice lub zagadki odwiedzanych miejsc. Oczywiście większość z tych historii traktowana jest z przymrużeniem oka. Trudno wyobrazić sobie dzisiaj jakąkolwiek wycieczkę bez legendy, tajemniczej historii czy nuty niepewności, ponieważ, coraz więcej turystów takimi zjawiskami się interesuje i stanowią one wytwory każdej kultury.

²⁴ J. Piórecki, *Dwory i ogrody w Dolinie Sanu. Dziedzictwo kulturowo-przyrodnicze* [w:] *Ochrona środowiska, walory przyrodnicze i rozwój turystyki w dolinie Sanu*, materiały konferencyjne Dubiecko 21–22 kwietnia 2006, Dynów 2006, s. 209–234.

²⁵ A. Nitkiewicz-Jankowska, *Turystyka przemysłowa wizytówką Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego* [w:] *Prace Naukowe Instytutu Górniczo-Politechniki Wrocławskiej*, nr 117, 2006, s. 2; por. *Koncepcja promocji i rozwoju markowego produktu turystycznego w obiektach poprzemysłowych*, Polska Organizacja Turystyczna, Warszawa 2003; B. Orłowski, *Fenomen turystyki industrialnej*, „Region, Polityka, Promocja”, nr 6, 2008; *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, pod red. W. Kaprowski, F. Midura, J. Wiktor Sienkiewicz, Warszawa 2008.

15. Turystyka kolekcjonerska

Turystyka kolekcjonerska i turystyka hobbystyczna wiążą się z wyjazdami na zloty, rajdy, wystawy i targi, po zakup eksponatów, na spotkania z innymi kolekcjonerami, na imprezy tematyczne związane z przedmiotem kolekcji. Kolekcjonerstwo może obejmować wiele rzeczy, w tym zabytki ruchome, wśród których znajdują się: monety, ordery, sztandary, znaczki, przedmioty codziennego użytku, militaria, instrumenty muzyczne, pamiątki po osobach, fotografie, pocztówki, książki, opakowania, pojazdy (stare samochody, motory) i wiele innych. Turystyka kolekcjonerska ma zazwyczaj charakter ogólnokrajowy oraz międzynarodowy (rzadko lokalny), jest turystyką bardzo kosztowną, wymaga znacznego zainteresowania i znanstwa tematu, rzadko przyciąga przypadkowych turystów. Niemniej jednak tereny Pogórza Dynowskiego mogą przyciągać miłośników wędkowania, skamieniałości (zbiory Roberta Szybiaka), zlotów, zjazdów różnych stowarzyszeń, dla których dogodna infrastruktura turystyczna będzie miejscem spotkania.

Przedstawione tu rodzaje turystyki kulturowej wskazują na to, iż region Pogórza Dynowskiego z powodzeniem może się wpisać w nowe tendencje rozwoju turystyki. W ten sposób powstaje przestrzeń ekonomiczna, która może być źródłem dochodów dla mieszkańców. Dla Pogórza Dynowskiego turystyka może się stać skutecznym instrumentem rozwoju gospodarki, aktywizacji terenów wiejskich oraz polem współpracy międzynarodowej.

Bibliografia:

1. Bąk S. A., *Działania Unii Europejskiej na rzecz kultury i turystyki kulturowej*, Wyd. Difin, Warszawa 2007.
2. Bochenek M., *Turystyka w edukacji dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego, Wydział zamiejscowy w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2008.
3. Buczkowska K., *Turystyka Kulturowa. Przewodnik Metodyczny*, Wyd. AWF, Poznań 2008.
4. Buczkowska K., Mikos v. Rohrscheidt A., (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej* (tom 1), s. 481, Wyd. AWF, Poznań 2009.
5. Jażdżewska J. (red.), *Funkcja turystyczna miast. XXI Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2008.
6. Jędrysiak T., *Turystyka Kulturowa*, Wyd. PWE, Warszawa 2008.
7. Kaprowski W., Midura F., Sienkiewicz J. W. (red.), *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, Warszawa 2008.
8. Kawałko B., Pastuszka S., *Turystyka i dziedzictwo kulturowe*, Wyd. WSZiA Zamość 2000.
9. Kazimierczak M. (red.), *W kręgu humanistycznej refleksji nad turystyką kulturową*, Wyd. AWF, Poznań 2008.

10. Kowalczyk A. (red.), *Turystyka Kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
11. Leniartek K. M. (red), *Eksploracja przestrzeni historycznej*, „Edukacja” Wyższa Szkoła Zarządzania, Wrocław 2008.
12. Leniartek K. M. (red), *Komercjalizm turystyki kulturowej*, Wyższa Szkoła Zawodowa „Edukacja”, Wrocław 2008.
13. Małek J., *Turystyka kulturowa jako czynnik rozwoju lokalnego* [w:] *Prace i Studia Geograficzne*, T. 32 (2003).
14. Matczak A. (red.), *Turystyka miejska*, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz 2008.
15. Matusiak A., *Kulinarne wojaże jako element turystyki kulturowej. Dziedzictwo kulinarne Górnego Śląska* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 2, Rok 2009, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009.
16. Mikos v. Rohrscheidt A., *Turystyka Kulturowa – wokół definicji* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 1, Rok 2008, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009.
17. Mikos von Rohrscheidt A., *Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, Wyd. GWSHM Milenium, Gniezno 2008.
18. Mikos v. Rohrscheidt A., *Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 2, Rok 2009, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009.
19. Mikos v. Rohrscheidt A., *Kulturowe szlaki turystyczne – próba klasyfikacji oraz postulaty w zakresie ich tworzenia i funkcjonowania* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 2, Rok 2008, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009.
20. Mikos v. Rohrscheidt A., *Polskie szlaki turystyczno-kulturowe: kryteria i zasady waloryzacji potencjału* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 4, Rok 2009, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009.
21. Mokras-Grabowska J., *Możliwości rozwoju turystyki kulturowej obszarów wiejskich w Polsce* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 1, Rok 2009, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009.
22. Nitkiewicz-Jankowska A., *Turystyka przemysłowa wizytówką Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego* [w:] *Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej*, nr 117, 2006.
23. Orłowski B., *Fenomen turystyki industrialnej*, „Region, Polityka, Promocja”, nr 6, 2008.
24. Rojek K., *Znaczenie pamiątek i rekonstrukcji historycznych epoki napoleońskiej w Polsce dla rozwoju turystyki kulturowej (historyczno-biograficznej)* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 5, Rok 2008, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009.
25. Stasiak A. (red.), *Kultura i turystyka: razem czy oddzielnie?*, Wydawnictwo WSTH, Łódź 2007.

26. Stasiak A., Śledzińska J. (red.), *Rola krajoznawstwa i turystyki w życiu osób niepełnosprawnych*, Warszawa 2008.

27. Tanaś S., *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytet Łódzki, Łódź 2008.

28. Tanaś S., *Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej – wokół problemu badawczego* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 2, Rok 2008, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009.

29. Wyszowska I., *Turystyka biograficzna – istota, znaczenie, perspektywy* [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 1, Rok 2008, www.turystykakulturowa.org, dostęp dn. 19.10.2009.